

**Історія міст
і сіл України:
історико-теоретичні
проблеми вивчення**

Особливості урбанізаційного процесу в Україні у ХІХ – на початку ХХ століття (на прикладі м. Слов'янська Харківської губернії)

Розглянуто основні напрямки розвитку Слов'янська у ХІХ – на початку ХХ століття, проаналізовано зміни у чисельності населення, трансформація промислової та соціальної інфраструктури міста.

Ключеві слова: урбанізація, місто, Слов'янськ, підприємець, соціально-економічний розвиток.

Светлана Закирова

Особенности урбанизационного процесса в Украине в ХІХ – начале ХХ веков (на примере г. Славянска Харьковской губернии)

В работе рассмотрены основные направления развития Славянска в ХІХ – начале ХХ веков, проанализированы изменения численности населения, трансформация промышленной и социальной инфраструктуры города.

Ключевые слова: урбанізація, город, Славянськ, предприниматель, социально-экономическое развитие.

Svetlana Zakirowa

Features of the urbanization process in Ukraine in the ХІХ – the beginning ХХ century (on the example of the city Slavyansk of Kharkiv region)

The article represents the main directions of development of Slavyansk to ХІХ - the beginning of ХХ century, it is analyzed change in population, the transformation of the industrial and social infrastructure of the city. The article deals with the dynamics of the increase of the city's Slavyansk population, analyzed the circumstances that contributed to the growth of citizens.

The largest group of industrial enterprises of the city accounted for the plants for mining and processing mineral resources. A special role in the development of the Slavyansk played mining rock salt. This sort of production were engaged factories that belong to private entrepreneurs and collective owners. One of the reasons for the increase of urbanization has been the development of production of construction materials. In 1913 the city worked in 38 factories of different forms of ownership. The work of these enterprises demanded increasing the number of workers.

The growing number residents of Slavyansk contributed to a significant change in the social infrastructure of the city. Positive changes have occurred in the field of education and health care. Rapidly increasing number of catering establishments, opened apartment houses and hotels. An important indicator of urbanization was the intensification of transportation in the region, development of road transport in the city.

The changes affected the life of citizens, the organization of their leisure time. In Slavyansk new printing plant opened, bookstores, theaters, libraries, cinemas and photo salons.

Key words: urbanization, city, Slavyansk, entrepreneur, social and economic development.

Проблеми становлення і розвитку міст є одним із вагомих та традиційних напрямків досліджень у світовій та вітчизняній науці, оскільки урбанізаційний процес виступає як частина та критерій цивілізації. Необхідно відзначити, що без вивчення особливостей переходу України від традиційного, аграрного до нового індустріального суспільства неможливо пояснити специфіку національного історичного процесу, виявити її місце у світовій цивілізаційній динаміці. Саме міста відіграють особливо важливу роль у розвитку державотворення, виконуючи культурні, соціально-економічні та політико-адміністративні функції.

Історія урбанізації в Україні у XIX – на початку XX століття вже привертала увагу дослідників, проте більшість наукових розвідок присвячувалася або державі загалом, або великим територіям країни. Серед останніх досліджень загального феномену урбанізації варто виділити роботи І. Салія [1] і Т. Заставецького [2]. Вагомий внесок в аналіз урбанізаційних проблем південноукраїнського регіону України, особливостей сприйняття цього явища у селянській традиції внесла В. Константінова [3]. Регіональні аспекти розвитку міст Правобережної та Лівобережної України досліджують В. Молчанов, О. Прищепка і Д. Чорний [4]. Історії великих міст України присвячені роботи М. Берлинського, П. Герлігі, О. Ярмиша, А. Болебруха, Л. Савенка [5]. Втім урбанізаційний процес в Україні мав певні локальні особливості не тільки для великих міст, але і для невеличких містечок. Аналіз процесів розвитку таких міст та їх інфраструктури в окремих районах України дозволяє вивчати ці проблеми більш глибоко, всебічно, окреслюючи та розглядаючи місцеві особливості.

Досить цікавим з точки зору вивчення урбанізаційних процесів виступає Наддніпрянська Україна, історія міст якої вивчається вкрай нерівномірно. Значна кількість праць дослідників присвячена великим містам, проте суттєві зміни у розвитку міста краще, на наш погляд, відображає історичний перебіг подій, пов'язаний з розвитком невеликих міст. До числа таких, безперечно, можна віднести Слов'янськ, який у XIX – на початку XX століття входив до складу Харківської губернії. Не розглядаючи ранню історію міста, автор даної статті ставить за мету проаналізувати зміни у розвитку міста, що

відбувалися протягом XIX – на початку XX століття. Дослідницькими завданнями розвідки є характеристика на підставі статистичних і довідкових видань Російської імперії та матеріалів архівних фондів змістовних перетворень загального обличчя міста, зростання чисельності населення, трансформації його промислової та соціальної інфраструктури.

Рушійними силами урбанізаційних процесів є розвиток виробництва, науково-технічний і соціальний прогрес, розширення рамок суспільного поділу праці, зростання продуктивності праці в сільському господарстві, збільшення територіальної і соціальної міграції населення. Процесу урбанізації загалом сприяли такі фактори як ширші можливості знайти роботу, здобути освіту, приваблива різноманітність форм відпочинку, зручні умови побуту. Виникнення урбанізації як процесу, її активний розвиток пов'язані з індустріалізацією суспільства в цілому, коли завдяки великій машинній індустрії місто набувало власної основи піднесення і перетворювалося на центр розвитку нових форм виробництва. Незважаючи на те, що міста існували з давніх часів, тільки за добу становлення капіталізму вони набули провідної ролі у процесі соціально-економічного розвитку, зайняли домінуюче становище щодо села, до якого почали проникати і закріплюватися міські відносини та традиції.

Як і у всій царській Росії, в Україні у XIX – на початку XX ст. проявилася тенденція до переважаючого зростання міського населення. Перебіг урбанізаційного процесу у Слов'янську зазначеного періоду досить чітко фіксує динаміка демографічних змін. Якщо наприкінці XVIII ст. міських мешканців Слов'янська було біля 2000 осіб [6], за даними 1832 р. населення міста становило вже 5850, 1864 р. – 11000 осіб; [7], то згідно перепису 1897 р. населення Слов'янську становило вже 20340 мешканців [8]. Тобто, протягом XIX століття чисельність населення міста збільшилася більш як у 10 разів!

Таке зростання чисельності мешканців міста було викликано цілим колом обставин: це і зростання видобутку солі, що було традиційним заняттям населення міста, і поява нових, досить прибуткових промислових виробництв. Важливу роль у притоці населення відіграло проведення залізничної мережі у регіоні, яка значно спростила налагодження промислових та торго-

вельних зв'язків з іншими регіонами країни, сприяла втягуванню місцевих мешканців у ринкові відносини. Будівництво залізничних колій та зростання кількості соляних заводів та варниць спричинило підвищення попиту на будівельні матеріали, що активно почали видобуватися та вироблятися у Слов'янську та навколо міста. Зростання чисельності міщан викликало до життя збільшення товарного виробництва продуктів харчування, з'являлися переробні підприємства сільськогосподарської продукції. Разом із розширення промислового виробництва міста почала формуватися вкрай необхідна соціальна інфраструктура, відкривалися нові установи, що задовольняли потреби населення міста та прилеглих територій.

Досить розвинуту групу виробництв у Південно-Східній Україні складали галузі, що були пов'язані з видобутком та переробкою різних мінеральних багатств краю. Розробка покладів кам'яної солі має особливе значення для регіону загалом та Слов'янську зокрема. І хоча відомою соляна справа тут була практично з кінця XVI століття, активне промислове виробництво у цій сфері починається лише з другої половини XIX ст. До 1861 р. у місті працювало 10 заводів, серед них найпотужнішим був завод другої гільдії купця І.М. Котлярова, де працювало 18 робітників, що виробляли понад 20 000 пудів солі вартістю 10 600 руб.[9]

Солевидобувні підприємства утворювалися підприємцями як на власних землях, так і на орендованих. Серед засновників підприємств були представники усіх верств населення. Зокрема, у 1872 р. Слов'янська міська дума віддала чотири десятини міської землі князю Кочубею та Г. Санжаревському під влаштування свердловини для видобутку кам'яної солі за умов виплати місту по $\frac{1}{4}$ коп. з пуду видобутої будь-яким засобом солі. Через два роки вони зобов'язувалися утворити акціонерне товариство для заснування заводу, де міщани Слов'янська повинні були мати певні переваги. Однак підприємливі орендарі протягом восьми років експлуатували свердловину виключно у власних інтересах і отримували прибутків понад 12 000 руб. щороку. У зв'язку з невиконанням умов договору міська дума ставила питання про розрив угоди з орендарями, однак враховуючи високий ранг одного з них, прийняла рішення про проведення «мирних» переговорів з нащадками Кочубея [10].

Для спільної боротьби за ринки збуту продукції в умовах конкуренції з більш потужними підприємствами Південно-Східного регіону України у середині 80-х років XIX ст. утворилося «Товариство слов'янських солезаводчиків». Товариство не тільки планувало ціни продажу солі, але й впливало на план випуску продукції кожного заводу, займалося пошуками нових ринків збуту, слідкувало за високим рівнем якості слов'янської солі. Саме це дозволило Товариству на сільськогосподарській виставці у Харкові у 1887 р. отримати Велику срібну медаль. Інколи замість організації єдиного великого підприємства власники відкривали заводи, які мали невелику потужність, однак загальні масштаби видобутку солі такими підприємцями були досить значними. Напередодні Першої світової війни у місті працювало 22 заводи різної потужності, проте навіть на невеликих соляних заводах підприємців Іванова, Кочура, братів Гольберг використовувалося електричне обладнання [11]. Виробництво солі у Слов'янську відіграло важливу роль не тільки в Україні, але й у розвитку цієї галузі у загальноросійському масштабі.

Важливою причиною зростання урбанізаційних темпів у регіоні стало виробництво будівельних матеріалів. У зв'язку з відкриттям металургійних заводів, будівництвом залізниць, загальним піднесенням гірничозаводської промисловості для облаштування доменних печей, будівель, мостів та інших споруд виникла гостра потреба у великій кількості звичайної та вогнестійкої цегли, цементу та черепиці. Слов'янськ посідав важливе місце у забезпеченні цим видом продукції промисловість краю. Так, якщо до 1865 р. у місті було лише 3 цегляних заводи, які виготовляли продукції загальною вартістю біля 4000 рублів [12], то у 1913 р. лише на одному з потужних цегляних заводів купця І. Гутнікова вартість виробленої продукції складала 40000 руб. У цій сфері виробництва не відбувалося чисельне зростання кількості підприємств, однак за рахунок збільшення їх розмірів та потужностей загальна вартість виготовленої цегли на підприємствах Слов'янську збільшилась майже у 20 разів.

Розміри виробництва новостворених підприємств вимагали значного чисельного зростання працівників, що становило ще один з чинників урбанізаційних процесів у регіоні. Тільки в акціонерному товаристві керамічних заводів

«Дзевульський та Лягне», продукція якого у 1901 р. отримала Почесний диплом та Золоту і Срібну медалі на Міжнародній керамічній виставці у Санкт-Петербурзі, працювало більше 400 робітників. У 1897 р. у Слов'янську Південно-Російське товариство з виробництва та продажу соди та інших хімічних продуктів відкрило содовий завод. Загалом напередодні Першої світової війни у Слов'янську діяло 38 промислових підприємств різної потужності, на яких працювало більше 2000 робітників [13].

Важливим проявом урбанізаційних процесів модерної доби був той факт, що міста України перетворювалися на промислові та торговельні центри, транспортні вузли, осередки культурного життя. За таких умов частина підприємців спрямовувала свою діяльність на задоволення зростаючих потреб мешканців міста, влаштувала різноманітні нововведення у галузі комунального господарства та сфери послуг, формуючи нове «обличчя» Слов'янська.

Зростання чисельності населення та загальні зміни у Слов'янську суттєво змінили ситуацію у сфері охорони здоров'я та освіти. У 60-х роках XIX ст. у Слов'янську працювало міське училище та два приватні пансіони-школи дворянки Гамен та поміщиці Геєвської, де разом навчалася 30 осіб. На початку XX століття Слов'янськ був містом, де працювало 17 навчальних закладів, що належали як приватним особам, акціонерним товариствам, так і органам місцевого самоврядування, де навчалася вже 2300 учнів. Якщо у 1806 р. у місті працювала лише одна міська лікарня на 6 ліжок, то на початку XX століття у Слов'янську існували медичні заклади різної форми власності, де проводили прийом 9 лікарів, 11 фельдшерів та 7 акушерів. Безумовно, кількість медичних та освітніх закладів поки ще не могла повністю задовольнити потреби міста та його мешканців, втім певні позитивні зміни відбувалися [14].

Внаслідок урбанізації швидко зростав і рівень інших послуг, які могло запропонувати своїм мешканцям місто. Саме тут відкривалися офіси банкірів та великих торговців, крамниці, ресторани та готелі. У XIX – на початку XX ст. міська торгівля у Слов'янську розвивалася в трьох основних формах: базарній, ярмарковій та стаціонарній. З часом перші дві поступалися на користь останньої, що було загальноісторичним явищем. Якщо наприкінці XVIII ст. у місті меш-

кало 15 купців, 4 рази на рік проводилися ярмарки, то у 1837 р. у місті мешкало 213 представників купецького звання, проводилося 3 ярмарки, проте існувало 37 закладів стаціонарної торгівлі [15]. А у 1911 р. у Слов'янську було 93 торговельні заклади, що спеціалізувалися на продажу різних товарів [16].

Швидкими темпами розвивався бізнес у сфері громадського харчування. Безперечно, цей напрямок підприємницької діяльності був не новим і доволі привабливим. Традиційно одну з реальних можливостей швидко отримати високий прибуток у цій сфері мали ті, хто утримували так звані «кабаки», корчми та шинки, де продавали горілку та інші алкогольні напої на розлив. Проте, враховуючи історичні реалії, треба усвідомлювати, що поруч з цими закладами існували і так звані «білі» харчевні, де не продавали алкогольні вироби, але можна було спробувати прості та недорогі страви. Досить розповсюдженими були так звані «чайні», «кофейні», «кондитерські», «м'ясні», «молочні», що виконували функції сучасних кафе, були місцем зустрічей та спілкування підприємців, інтелігенції, загалом міщан. Їх власники пропонували відвідувачам великий перелік товарів та виробів, брали участь у конкурсах на кращий заклад та кращі вироби, що проводилися на місцевому та регіональному рівнях. Працюючи за законами ринкового господарства, підприємці Слов'янська чітко враховували попит на свої послуги і в умовах його зростання збільшували пропозиції, що відповідало інтересам як власників закладів сфери послуг, так і громади міста в цілому. Трактири, харчевні, чайні, кофейні, булочні, кондитерські відкривалися лише з дозволу міських або земських органів, котрі встановлювали акцизний збір, який підприємець мав щорічно сплачувати на користь громади.

Важливим елементом формування інфраструктури міста ставало прибуткове домогосподарство. Із збільшенням чисельності населення міста, швидкою урбанізацією, поширенням торговельно-промислових зв'язків з іншими районами країни виникла певна потреба у появі такої послуги як здавання житла у найм. Пропозиція житла у Слов'янську була суттєво обмежена, тому із збільшенням попиту на нього ціни на оренду квартир наприкінці XIX – на початку XX століття значно збільшилися. Якщо у 1904 р. річна оренда квартир, що складалася з 4 кімнат

коштувала 60 руб., то вже у 1910 р. ціни коливалися від 100 до 240 руб. Ціни на оренду житла у Слов'янську були одними з найвищих у регіоні. Для порівняння у 1910 р. ціна на таку ж за розмірами квартиру у сусідніх містах становила: у Бахмуті – 60–180 руб., Луганську – 100–180 руб., Маріуполі – 300 руб., Юзовці – 6–20 руб. [17]. Дуже високі ціни на житло стають особливо зрозумілими у порівнянні з реальними цінами на продукти харчування у ті ж роки. Так, 1 фунт (приблизно 400 гр.) найкращого м'яса коштував 18 коп., хліба: житнього – 3 коп., пшеничного – 3,5 коп., цукру – 15 коп. Частина промислових підприємств міста пропонували своїм працівникам заводське житло, однак оскільки більшість індустріальних закладів Слов'янська мали середні розміри порівняно з велетнями металургійного або вугільного виробництва у регіоні, то і кількість такого житла була обмеженою. Саме це, на наш погляд, і пояснювало доволі високі ціни на житло у містах, де рівень промислового підприємства був нижчим, порівняно з тією ж Юзівкою, або Бахмутом, у яких підприємства будували більше житла для свої робітників. Однак і у Слов'янську содовий завод Південно-Російського товариства мав ряд будинків, де надавалося житло майстрам та висококваліфікованим робітникам. Квартири будувалися за англійським зразком: нижні поверхи були зайняті кухнями, коморами та іншими приміщеннями, середні – столовими, гостинними та приймальними кімнатами, а у верхніх розташовувалися спальні кімнати.

Напередодні Першої світової війни у місті працювало 7 готелів та 5 постійних дворів. Першокласним закладом вважався „Гранд-Отель”, який належав Ф.В. Сержникову. У готелі працював ресторан, пропонувалися номери з ваннами, душовими кімнатами, добова вартість яких коливалася від 1 до 4 руб. Доволі розвинуте готельне господарство у місті мали підприємці О. Шторм та О. Котляров, при готелях яких працювали власні електричні станції [18]. Відкриття мебльованих кімнат, заїжджих будинків, готелів також було можливим лише з дозволу міських або земських органів. Кожний з таких закладів обкладався акцизним збором на користь міста, що складали одне з суттєвих джерел доходної частини міських бюджетів.

Важливим показником урбанізаційного процесу стала активізація транспортного сполучення у містах та на міжміських маршрутах.

Наприкінці XIX – на початку XX століття у структурі транспорту України важливу роль починають відігравати механічні засоби пересування. Поява нового зручного автомобільного транспорту поступово витісняла послуги візників, швидкість руху яких становила до 12 км/год. У 1910 р. Слов'янська міська дума дала дозвіл громадянину Є. Свірікову почати автомобільний пасажирський рух на встановлених підприємцем умовах. Цікаво, що у постанові Думи підкреслювалося, «...міське управління ніякої відповідальності на себе не приймає за всілякі можливі неприємні наслідки їзди автомобілем...», але «...Дума залишає за собою право у будь-який час встановити правила і таксу, визначити порядок руху, назначити плату на користь міста та встановити інші необхідні умови автомобільного руху у межах міста» [19].

Модерна доба викликала також зміни у побуті міського населення, організації його дозвілля. Адже досягнення науки та техніки перш за все входили у повсякденне життя саме в містах. Відповідно, міщани вже могли користуватися більш високим рівнем буденного комфорту, ними активніше застосовувалася електроенергія, телеграф, телефонний зв'язок. У місті відкривалися нові книгарні, друкарні, театри, бібліотеки, кінематографи. Велике значення мала тогочасна преса, яка відображала як міжнародні й державні, так і місцеві події. На шпальтах видань публікувалися офіційні повідомлення, публіцистичні матеріали, у разі необхідності проводилася активна роз'яснювальна робота. Власники газет інколи мали свої друкарні, але частіше за все зверталися до володарів типографій за послугами. З 1882 р. у Слов'янську О. Мішон видавав щотижневу газету «Листок Слов'янських мінеральних вод». Оскільки вартість газет була не дуже дорогою, її купували представники різних верств населення. У місті працювала типографія О. Котлярова, де працювало 50 працівників (майже велетенська типографія для свого часу), була відома друкарня А. Агаркова, яка отримала почесний диплом та Велику Золоту медаль на Брюссельській міжнародній виставці у 1907 р. [20]

Культурний розвиток у містах України модерної доби також еволюціонував у кращий бік. Наприкінці XIX – на початку XX століття у Слов'янську з'явилися нові послуги, що дуже швидко стали широко популярними – фотографія та кінематограф. У місті працювали фотосалони

І. Глентценера, А. Баришнікова, Г. Мухіна, К. Щербіна. Мешканців Слов'янська запрошували на кіносеанси кінематографу «Ідеал», що належав О. Ковалевській.

Отже, розвиток міського життя у Слов'янську у XIX – на початку XX ст. зумовлювали, з одного боку ті тенденції, які зародилися і розвивалися у попередні періоди, а з іншого – соціально-економічні процеси, що були породжені реформами модерної доби. Взаємодія прискорення темпів урбанізаційного процесу і темпів індустріалізації починає активно проявлятися наприкінці XIX – на початку XX ст. Здобутки в міському господарстві активно проявляються в побуті міських жителів Слов'янська, удосконаленні громадського харчування, готельного господарства, книговидання, набуває поширення використання нових видів транспорту, енергії тощо. У цей час спостерігається відчутне зростання мережі навчальних та медичних установ,

пожвавлення культурного життя міста. Наявність таких закладів позначалась на статусі Слов'янська, перетворювала його на значний культурно-освітній центр регіону.

Урбанізація, викликана промисловим піднесенням XIX – початку XX ст., набула в Україні значних темпів. Вона стала важливою складовою тогочасних трансформацій, а разом з тим і їх своєрідним рушієм. Урбанізаційні процеси означали підвищення ролі міста у житті суспільства, адже саме з ним були пов'язані основні досягнення цивілізації. Усе більших трансформацій зазнавав спосіб життя міщан модерного міста, а це, у свою чергу, детермінувало зміни в їх поведінці, програмувало певний менталітет. У містах концентрувалися представники владних структур, інтелектуальна еліта, підприємці, торговельно-фінансова верхівка, промислові робітники. Певним чином можна констатувати, що саме міста і сприяли створенню модерних держав.

Джерела та література

1. *Салій І.М.* Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти / Іван Салій. – К.: Наукова думка, 2005. – 302 с.

2. *Заставецький Т. Б.* Стадійність розвитку урбанізаційного процесу в Україні / Т. Б. Заставецький // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія. – 2014. – № 2. – С. 17–21.

3. *Константінова В.М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки): [монографія] / В. Константінова. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – 596 с.; Селяни і місто: феномен сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції: (матеріали іст.-археогр. експедицій Півн. Приазов'я) / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Бердян. держ. пед. ун-т, Бердян. осередок Запоріж. наук. т-ва ім. Я. Новицького; [упоряд. В.М. Константінова]. – Київ: [АА Тандем], 2012. – 414 с.

4. *Молчанов В.Б.* Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) / В. Б. Молчанов; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: [б.в.], 2005. – 351 с.; *Прищепка О. П.* Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія / О. П. Прищепка. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.; *Чорний Д.М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX-початок XX ст.): [монографія] / Д. М. Чорний; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х.: [б.в.], 2007. – 304 с.

5. *Берлінський М.Ф.* Історія міста Києва / М.Ф. Берлінський. – Київ: Наукова думка, 1991. – 314 с.; *Герлігі*

Патріція Одеса. Історія міста, 1794–1914 / *Герлігі Патріція*. – Київ: Критика, 1999. – 383 с.; *Савенок Л.* Соціальне обличчя Херсону наприкінці XIX ст. / Л. А. Савенок // Південний архів: зб. наук. праць. Історичні науки. – Херсон, 2003. – Вип. 12. – С. 47–60; *Історія міста Харкова XX століття / О. Н. Ярмиш [та ін.]*; ред. кол. *Є. П. Кушнар'єв* [та ін.]. – Х.: Фоліо; Х.: Золоті сторінки, 2004. – 686 с.; *Історія міста Дніпропетровська / А. Г. Болебрух* [та ін.]; наук. ред. *А. Г. Болебрух*. – Д.: Грані, 2006. – 596 с.

6. *История Донецкого края в материалах и документах. XVII – н. XX вв. Материалы для учителей истории (М.В. Коровина и др.)*. – Донецк: Донецкий гос. ун-т, 1995. – С. 20.

7. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. Составлена Я. Голяховским*. – Харьков: Университетская типография, 1864. – С. 140.

8. *Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь. Т.2*. – СПб.: Издание А.С. Суворина, 1897. – Ст. 2395.

9. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 г...* – Харьков: Универ. типография, 1866. – С. 65.

10. *Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-2109, оп.1, спр. 32, арк. 1-4.*

11. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 51, оп. 1, спр. 247, арк. 57-60.*

12. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 г...* – Харьков: Универ. типография, 1866. – С. 81.

13. Города России в 1910 году / Центральный статистический комитет МВД – СПб.: Тип. Н.Л. Ныркина, 1914. – С. 510.
14. Там само, С. 511.
15. История Донецкого края в материалах и документах. XVII – н. XX вв... – Донецк: Донецкий гос. унив-т, 1995. – С. 24.
16. Вся Россия. Справочная книга российской промышленности, торговли и сельского хозяйства,

административных представителей, общественных и частных служащих и экономической деятельности. 1911–1912 гг. – К.: Изд-е Товар-ва Л. Фиш, [Б.г.] – Ч. II. – Ст. 2698.

17. Города России в 1910 году. – СПб.: Тип. Н.Л. Ныркина, 1914. – С. 512.
18. ДАХО, ф. 51, оп. 1, спр. 247, арк. 51.
19. ДАДО, ф. Р-2109, оп.1, спр. 32, арк. 29.
20. ДАДО, ф. Р-2109, оп. 1, спр. 7, арк. 12.

References:

1. Salii, I. (2005). *Urbanizatsiia v Ukraini: sotsialnyi ta upravlinskyi aspekty [Urbanization in Ukraine: social and managerial aspects]*. Kiev: Naukova dumka. (in Ukrainian)
2. Zastavetskyi, T. (2014). *The Scientific Notes of Ter-nopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: Geography*, (2), 17–21. (in Ukrainian)
3. Konstantinova, V. (2010). *Urbanizatsiia: pivden-noukrainskyi vymir (1861–1904 roky) [Urbanization: Southern Dimension]*. Zaporizhzhya: AA Tandem. (in Ukrainian); Konstantinova, V. (Eds.). (2012). *Seliany i misto: fenomen spryiniattia urbanizatsiinykh protsesiv u selianskii tradytsii: (materialy ist.–arkheohr. ekspedytsii Pivn. Pryazov'ia) [Farmers and the city: the phenomenon of perception urbanization processes in peasant traditions]*. Kiev: AA Tandem. (in Ukrainian).
4. Molchanov, V. (2005). *Zhyttievyi riven miskoho naselennia Pravoberezhnoi Ukrainy (1900–1914 rr.) [The living standards of the urban population of Right-Bank Ukraine (1900–1914 years.)]*. Kiev. (in Ukrainian); Pryshchepa, O. (2010). *Mista Volyni u druii polovyni XIX – na pochatku XX st. [City of Volyn in the second half of XIX – early XX century]*. Rivne: PP DM. (in Ukrainian); Chorny, D. (2007). *Po liyvi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX-pochatok XX st.) [On the left side of the Dnieper, the problems of modernization of cities Ukraine (late XIX-early XX centuries)]*. Kharkiv. (in Ukrainian).
5. Berlynskyi, M. (1991). *Istoriia mista Kyieva [History of Kyiv City]*. Kiev: Naukova dumka. (in Ukrainian); Herlihi, P. (1999). *Odesa. Istoriia mista, 1794–1914 [Odessa. The history of the city, 1794–1914]*. Kiev: Krytyka. (in Ukrainian); Savenok, L. (2003). *PIV-DENNIY ARKHIV: Collected papers on History*, (12), 47–60. (in Ukrainian); Yarmysh, O. (Eds.). (2004). *Istoriia mista Kharkova XIX stolitt [History of Kharkiv City XX century]*. Kharkiv: Folio; Zoloti storinky. (in Ukrainian); Bolebrukh, A. (Eds.). (2006). *Istoriia mista Dnipropetrovska [History of Dnepropetrovsk City]*. Dnipropetrovsk: Hrani. (in Ukrainian).
6. Korovina, M. (Eds.). (1995) *Istoriia Doneckogo kraja v materialah i dokumentah. XVII – n. XX vv.*
7. Goljahovskij, Ja. (Eds.). (1864). *Pamjatnaja knizhka Har'kovskoj gubernii na 1864 g. [Pamyatnaya book the Kharkiv province in 1864]*. Kharkov: Universitetskaja tipografija. (in Russian).
8. *Vsja Rossija. Russkaja kniga promyshlennosti, trgovli, sel'skogo hozhajstva i administracii. Adres–kalendar' [All Russia. Russian book industry, trade, agricultural sector and administration. Address-Calendar]*. (1897). V.II. et al. St. Petersburg: Izdanie A.S. Suvorina. (in Russian).
9. *Pamjatnaja knizhka Har'kovskoj gubernii na 1866 g. [Pamyatnaya book the Kharkiv province in 1866]*. (1866). Kharkov: Universitetskaja tipografija. (in Russian).
10. *Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti. Fond R-2109. Opys 1. Sprava 32. Arkush 1–4.* [State Archives of Donetsk Oblast. Archives R-2109. Anagraph 1. Document 32. PP. 1–4]
11. *Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. Fond 51. Opys 1. Sprava 247. Arkush 57-60.* [State Archives of Kharkiv Oblast. Archives 51. Anagraph 1. Document 247. PP. 57-60.]
12. *Goroda Rossii v 1910 godu [Cities of Russia in 1910]*. (1914). St. Petersburg: Tip. N.L. Nyrkina. (in Russian).
13. *Vsja Rossija Spravochnaja kniga rossijskoj promyshlennosti, trgovli i sel'skogo hozhajstva, administrativnyh predstavitelej, obshhestvennyh i chastnyh sluzhashhih i jekonomicheskoi dejatel'nosti. 1911–1912 gg. [All Russia. Reference book of the Russian industry, trade and agriculture, administrative representatives, public and private employees and economic activity. 1911–1912 years]*. V.II. et al. Kiev: Izd-e Товар-ва L.Fish. (in Russian).
14. *Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti. Fond R-2109. Opys 1. Sprava 7. Arkush 12.* [State Archives of Donetsk Oblast. Archives R-2109. Anagraph 1. Document 7. P. 12]